

Хакас тілінде орта пазары

Кізінің чооғы паза пічік пасчатханы аның тиксі синін, культуразын киречілепче. Аннаңар полған на тілде олаңай чоохха паза пазарына теелчеткен тиксі кирексіністер парлар. Ол кирексіністер литература тілінің синін пүдірчелер:

–олаңай чоохта полған на кізі орта адирынча (орфоэпияча) тиксі алыл парған синнерге төстене,

–пасчатса — орта пазарынча (орфографияча) паза танығлар турғызарынча (пунктуацияча).

Хакас тілінің орфографиязы.

Өөн оңнағлар:

орта пазары

орфография

орфографияның пүдізі

орфография төстее

фонемно-морфологической төстег

орфография сөстігі

диалект

1. Орфография — ол грек сөзі (*orthos* — орта + *grapho* — пасчам).

Орфография термин тіл науказында ікі тузалығ киректелче:

а) сөстерні паза оларның аймах формаларын пір оңдайнаң пазарынча алылған правилоларны пір төстеге турғысханы;

б) орта пазарынча правилоларны үгренчеткен паза ол правилоларны пүдірчеткен тілдеңер науканың чардығы.

Хакас тілінің орфографиязы хакас чонның прайзына **оңарылыстығ** паза орындағы диалект чоохтарына піріктірчеткен литература тіліне төстеніп пүт парған.

Сағамғы хакас тіліне төрт диалект кірче: сағай, хаас, хызыл, шор. Чонның тархынынаң палғалыстыра литература тілінің төстеене сағайлар паза хаастар

диалекттері алыл парған. Орфография правилоларын пір синге ағыларда, өбнінде, сағай паза хаас диалекттерінің тапсағлығ паза грамматика пүдістері санға алылған.

Хакас орфогриязының төстее (принцибі) фонемно-морфологической төстег полча. Хайди аны пілерге? Хакас тілінің орта пазарының правилолары литература тілінің сөстерінің морфология пүдізіндегі (төстіктегі паза хозымдағы) пос алынча тапсағларны көре сығарылча. Олох туста орфография литертура тілінің **өзізін**, андағы алызығларны санға алча.

Орфографияда хайығ ідök орыс тілінең алылған паза тилекейде киректелчеткен сөстерге салылча. Мындағ сөстерні пасчатса, орыс орфографиязындағы правилоларға төстенерге чарадыл парча.

Узун гласнайларны орта пазары

Хакас тілінде узун адалчатхан гласнайлар ікі пасха полчалар. Хайзылары сөсте турчатхан орнының сылтаанда узун адалчалар, пасхалары пүдізінең узун полчалар.

Орнының сылтаанда узун адалчатхан гласнайларны мындағ сөстерде көрерге чарир:

а) *казы, палых, чарых, хазы, салых, кирі, пөрік, көрік, чорых, хорым, мөңіс;*

б) *хол — холым, пас — пазым, сас — сазым, пар — парыбызарга, кил — килібіскен.*

Мындағ сөстерде узун адалчатхан гласнайлар ніске гласнайлығ (ы, і) слог алнындағы ачых слогта турчалар. Іди узун адалчатхан гласнайлар ікі букванан пазылбинчалар.

Г, ғ, ң, й согласнайлар, ікі гласнайның аразында пол парзалар, удаа адалбин халчалар, сөстең түс халчалар. Олар түс халған соонда, хости пол парған ікі гласнай тапсағ, пірігіп, пір узун гласнай тапсаға айлан парчалар. Андағ гласнайлар пүткен пүдізінең узуннар: *суг — суум (сугым), паг — паам (пагым), улуг — улиим (улугым), ойна — ойнаан (ойнаган); сеек (сеңек), саасхан (саңысхан), тиин (тийин).*

Пүдізінең узун гласнайларны ікі букванан пазарға чарадылча. Ол ондайнан сөстің өбнінде узун гласнай фонема ікі букванан пазыла:

1) пір слогтың сөстерде: *наа, паа, чаа, наах, сеек, ээ, ээн, киш, шиш, кишк, тишн, тоо, чоо, чоох, Төб, төбөй, өбөй, хуу, суур, түүс, мүүс, өбн, чоон;*

2) ікі паза көп слогтың пүтпеен сөстернің түгенчизінде **аа, ее** гласнайлар: *хаңаа, уғаа, удаа, кичее, түгее, көбее, салаа, хараа;*

3) піріккен хадыл сөстерде: *пүүн, пүүл, ууча, тораат, сараат;*

4) нима табызына көөгізіп чоохтаан сөстерде: *мүүре, маара, хаахта, сыыхта, хыыла, сыыла, хоола, суула, күүле;*

5) пүткен пүдізінең узун гласнайлар паза мындағ сөстерде ікі букванан пазылчалар: *маанна, хоора, кеерке, кеерген, теербен (тегірбен), саасхан.*

Сөстің хозымында (өбнінең хозымының аразында) **г, ғ, ң, й** согласнайлар түс халған сылтаанда пол парған узун гласнай тапсағлар ідөк ікі букванан пазылчалар:

пирілгі падежте: *тура-ға — тураа, киме-ге — кимее, имчі-ге — имчее, уйгу-ға — уйгаа, күскү-ге — күскее, нинче-ге — нинчее, тігі-ге — тігее, машина-ға — машинаа.*

Ол санда:

—сырай местоимениелерінің пирілгі падеж формазында: *магаа, сагаа, агаа;*

—тартылғы формада: *суг-ым — суум, суг-ың — сууң, суг-ы — суу, паг-ым — паам, паг-ың — пааң, одың-ы — одиш, сурыз-ы — суриш, күрезіг-і — күрезиш, кічіг-і — кічиш, улуг-ы — улиш, алчаң-ы — алчаа, пирчең-і — пирчее;*

—иділістің ирткен тус формазында: *ойна-ға-м — ойнаам, ойна-ға-зың — ойнаазың, ойна-ған — ойнаан; ойна-ба-ға-м — ойнабаам, ойна-ба-ға-зың — ойнабаазың, ойнаба-ған — ойнабаан;*

—иділістің полар тус формазында: *сағ-ар — саар, чығ-ар — чыыр, чуғ-ар — чуур, эг-ер — ээр, үг-ер — үүр, тоң-ар — тоор, тег-ер — теер;*

—залог формаларында: *чығ-ыл — чыыл(арға), чығ-ын — чыын(арға), чығ-ыс — чыыз(арға), үг-іл — үүл(ерге), үг-ін — үүн(ерге), үг-іс — үүз(ерге);*

—**ып, -іп, -п** хозымның деепричастиелер: *чығ-ып — чыып, үг-іп — үүп, эг-іп*

— *ээн, тоң-ып — тооп, сүз-ип — сүүйп, тап-ып — таап, чап-ып — чаап, хап-ып — хаап;*

— **-ғали, -ғанча** **ХОЗЫМНЫҒ ДЕЕПРИЧАСТИЕЛЕРДЕ:** *чурта — чурта-ғали — чуртаали, тохта — тохта-ғали — тохтаали, чурта — чурта-ғанча — чуртаанча, тохта — тохта-ғанча — тохтаанча;*

— **иділістің іле нимес формазында:** *сағ-арға — саарға, чығ-арға — чыырға, поғ-арға — поорға, тег-ерге — теерге, уғ-ерге — үйрге.*

Ідök ікі букванаң пазарға чарадылча пілдіріс пүдірчеткен **-аачы, -еечі** хозымнардағы узун гласнайларны: *тогынаачы, күлеечі, көреечі, узаачы, тарынаачы.*

Күстечен наклонениеде пастағы сырайның **-аан, -еен, -ааңар, -ееңер** хозымнарда чоохтаныста узун гласнайлар истілчелер. Мында **аа, ее** тапсағлар пүткен пүдізінен узуннар. Аннаңар ол тапсағларны ікі букванаң пазары чарадылча: *парааң, парааңар, парбааңар, идеең, идееңер, итпееңер, тогынааң, тогынааңар, тогынмааңар, хыгырааң, хыгырааңар, хыгырбааңар, чоохтааң, чоохтааңар, чохтабааңар, сөлеең, сөлееңер, сөлебееңер, сарнааң, сарнааңар, сарнабааңар.*

Көп слогтығ (ікі слогтаң пасти) сөстің түгенчізінде **х, к** согласнайлар полза, тартылғы формада **х, к** тапсағлар үннің **ғ, г** тапсағларға айлан парчалар. Чоохтаныста **ғ, г** тапсағлар пірде түс халчалар, пірде, түспин, тудыл халчалар. Орфографияда чарадылча андағ сөстернің толдыра паза хысхарада адалчатханын чоохтаныста даа, пічікте дее ікізінен артызарға:

хармах-ы — хармағы, хармаа

кирек-і — кирегі, кирее

хамах-ы — хамағы, хамаа

күрчек-і — күрчегі, күрчее

палых-ы — палығы, палии

хылых-ы — хылыгы, хылии

Сөстің түгенчізінде (түгенчі слогта) полған **о, ө** узун гласнайлар ікі букванаң пазылбинчалар: *пызо, хоңыро, хыро, кізö.*

Тузаланған литература

1. Орфография хакасского языка: орфографический словарь / на хакасском языке. Абакан: Хак. изд-во, 1988. 192 с.
2. Хакасско-русский словарь / Н. А. Баскаков, А. И. Инкижекова-Грекул. — М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953. — 487 с.
3. Д. Ф. Патачакова. Орфография хакасского языка // Орфографии тюркских литературных языков СССР — М.: Наука, 1973. — С. 257—270.
4. А. Л. Артеменко. Начало создания хакасской письменности // Учёные записки Хакасского НИИ языка, литературы и истории. — Абакан, 1966. — Т. XII. — С. 141—145.
5. Д.И. Чанков. Создание и усовершенствование хакасского алфавита // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. — М.: Наука, 1972. — С. 183—189.